

PETRIĆEVA KRITIKA (KLASIČNE) RETORIKE

Franjo Zenko

Petrićeva dijaloška rasprava o retorici, što se već kao četvrto njegovo djelo pojavljuje u hrvatskom prijevodu,¹ potječe iz ranijeg autorova razdoblja obilježena isključivo interesom za »humanističke« teme u strogo kulturno-povijesnom smislu. »Humanizam« u užem smislu, začet Petrarcom u 14. stoljeću, skolastičko-univerzitetskom tipu obrazovanja u kojem su pretežno bile zastupljene logika, prirodna filozofija, metafizika, matematika, astronomija, medicina, pravo i teologija, suprotstavio je novi tip obrazovanja pod nazivom *studia humanitatis*. Taj novi »humanistički« program obrazovanja naglašava »humanističke« discipline kao što su gramatika, retorika, historija, književnost, odnosno pjesništvo, a od filozofije samo moralnu filozofiju.²

Usporedimo li sadržaje Petrićevih ranih radova, vidjet ćemo da se taj period njegova mladenačkog stvaralaštva može okarakterizirati kao »humanistički« u tom užem kulturno-povijesnom smislu. Do kraja 1560-tih godina napisao je, naime, nekoliko radova što pjesničkog, što moralno-filozofijskog, politološkog, teo-

¹ Do sada su objavljena u hrvatskom prijevodu ova Petrićeva djela: *Sretan grad*, Zagreb 1975; *Nova sveopća filozofija*, Zagreb 1979 (dvojezično, s paralelnim latinskim originalom i u dodatku s iscrpnom biografijom i kompletnom bibliografijom); *Deset dijaloga o povijesti*, Pula-Rijeka 1980 (dvojezično, s paralelnim talijanskim originalom, u istoj ovoj seriji *Istra kroz stoljeća*). Kao na najnovije radove o Petriću, upozoravam na materijale sa Internacionalnog simpozija na Cresu, održanog povodom 450-godišnjice rođenja hrvatskog filozofskog mislioca Frane Petrića, objavljene u časopisu *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, Zagreb 1979, broj 9—10.

² Uz ovo i ovakvo određenje »humanizma« u užem smislu usp. P. O. Kristeller, *Renaissance Thought*, New York 1961, naročito prvo poglavlje pod naslovom *The Humanist Movement*; Georg Weis, *Der Humanismus und das Prinzip der klassischen Geisteshaltung*. U zborniku *Zu Begriff und Problem der Renaissance* (pripredio August Buck), Darmstadt 1969 (Wege der Forschung, Band CCIV).

rijsko-historiografskog, poetičkog i retoričkog sadržaja.³ Nema još traga interesu za prirodnu filozofiju, metafiziku, matematiku, teologiju, što će biti njegova kasnija preokupacija.⁴

No već se u tim ranim radovima jasno nazrijeva ona filozofijsko-znanstvena tendencija koja će ne samo kod Petrića nego i u humanističko-renesansnom pokretu u cjelini nadvladati i nadživjeti retoričko-literarni element što je prožimao cjelokupno humanističko književno stvaralaštvo, posebno historiografiju.

U svojim *Dijalogima o povijesti*, što ih je objavio 1560, dakle, dvije godine ranije nego ovu dijalošku raspravu o retorici, Petrić podvrgava kritici teoriju i praksu humanističko-retoričke historiografije što ju je Petrarca začeo kao književni rod moralno-didaktičkog karaktera (*historia magistra vitae!*).⁵ Odijeljivši je od retoričko-literarnog umijeća (*ars oratoria*), Petrić nastoji historiju (*ars historica*) utemeljiti kao strogu znanost (*scientia*). Svrha historiografije prema njemu nije odabiranje moralno pozitivnih likova i njihova djelovanja koje su humanistički historioografi trebali književno prikazati kao »primjere« (*egempla*) moralnog savršenstva i time poučavati i poticati članove političke zajednice na »dobro« (*bonum*). Takvom utilitarističkom moralno-pedagoškom shvaćanju historiografije Petrić suprotstavlja historiografiju kao znanost kojoj je prvenstvena zadaća da strogom kritičkom metodom istraži i utvrdi istinu (*verum*) povijesnoga zbivanja što ga poglavito sačinjavaju ljudska djelovanja.⁶

³ Mislimo tu na *Dialogo dell'honore, Il Barignano; Discorso della diversità de furori poetici. Lettura sopra il sonetto del Petrarca: la gola, e l' sonno, e l' ociose piume*. Sve to objavljeno je zajedno s djelom *La città felice* (1553); *Della Historia diece dialoghi* (1560) i *Della retorica dieci dialoghi* (1562). Zatim izdanja koja je on priređivao, u koje je uvrštavao i svoje stvari: *Le rime di Messer Luca Contile (...)* con discorsi et argomenti di M. Francesco Patrizio... (1560); Giulio Delminio, *Opere*. (Petrić uredio II tom) (1560); *Diversorum praestantium poetarum in obitu Irenis Spilimbergiae* (Petrić ima dva soneta) (1561) i L. Contile, *Lettere da lui publicate* (1564).

⁴ Ta se preokupacija razabire iz samih naslova njegovih kasnijih djela, kao što su: prijevod Proclovih *Elementa theologica et physica*... (1583); *Della nuova geometria*... (1587); *Philosophiae de rerum natura libri II priores, alter de spacio phisico, alter de spacio methematico* (1587); *Nova de universis philosophia* (1591), kao i ostala djela sličnog sadržaja iz kasnijeg perioda.

⁵ O centralnom položaju i značenju historiografije u humanizmu vidi u habilitaciji E. Kesslera, *Petrarca und die Geschichte*. W. Fink Verlag München 1978.

⁶ Najdosljedniju interpretaciju sa stanovišta hipoteze da je Petrić zasnivao historiju kao znanost »more geometrico«, izveo je Stephan Otto u raspravi *Die »mögliche Wahrheit« der Geschichte. Die »Dieci Dialoghi della Historia« des Francesco Patrizi (1529—1597) in ihrer geistesgeschichtlichen Bedeutung*. U: Stephan Otto: *Materialien zur Theorie der Geistesgeschichte*. W. Fink Verlag, München 1979. Str. 134—173.

Razgraničivši tako retoričko (*ars oratoria*), pjesničko (*ars poetika*) i historijsko umijeće (*ars historica*), Petrić u *Dijalogu o retorici* ide korak dalje: podvrgava kritici samu retoriku kao govorničku umjetnost i kao znanstvenu disciplinu i njen imperijalni položaj što ga je zauzimala u duhovnoj kulturi sve tamo od grčkih sofista, rimskih govornika i prozaista preko srednjovjekovnih kompilatora i pisaca retoričkih udžbenika do humanističko-renesansnog vremena što počinje Petrarcom. Pobunivši se protiv kulture dekadentne skolastike što je kao naslijeđe barbarstva svojim beživotnim formalizmom osiromašila i sasušila intelektualni i duhovni život u korijenu, svodeći ga na kontemplaciju vječnih principa, isključujući iz razmatranja ljudske stvari promjenljive u prostoru i vremenu, unakazujući jezik besadržajnim dijalektičko-metafizičkim distinkcijama, Petrarca se okrenuo antičkom svijetu u kojem pjesnička riječ proizlazi iz bujnosti ljudskog života.⁷ Između ostalog otkriva slavnu retoričku tradiciju i od Cicerona i Kvintilijana preuzima i usvaja retoričku poetiku na temelju koje stvara osebujni humanističko-retorički obrazovni ideal što važi kao norma kulture duha i intelekta kroz dva stoljeća, sve do Petrića. I za njega osobno.

Neposredni motiv koji navodi Petrića da tematizira retoriku je vrlo osobne naravi: nakon završenog studija u Padovi, nekoliko godina lutanja i traganja za pozivom kojim bi organski strukturirao svoj svestrani interes, bavi se mišlju da »postane(m) ugledni govornik«.⁸ Ne dakako u klasičnom grčkom smislu kao što su to bili Gorgija, Protagora i čitav niz retora sofista. Što je Petrić mogao imati u vidu i izgledu s literarno-retoričkom naobrazbom? Svakako jedno od tipičnih zanimanja tadašnjih humanista, kao što je nastavnik u srednjoj školi ili na sveučilištu, dvorski učitelj, historičar, znanstvenik ili sekretar, visoki funkcionar u državnoj upravi, diplomat i, dakako, samostalni književnik ili pjesnik. Sva ta i njima slična zanimanja renesansnih humanista zahtijevala su da se ovlada vještinom dobrog govorenja i dobrog pisanja.

Taj renesansni kult dobrog govorenja i pisanja ima međutim dugu tradiciju koja u krajnjoj liniji izvire iz razdoblja grčke sofistike: ona je naime prva retorički fenomen osvijetlila teorijski, filozofijsko-antropologijski (Protagora) te dosljedno uzdigla

⁷ O korijenima humanističkog pokreta u Petrarce vidi u opširnoj popratnoj studiji *Petrarca i petrarkizam* što ju je objavio Frano Čale uz dvojezično hrvatsko izdanje *Francesco Petrarca, Kanconijer*, Zagreb—Dubrovnik 1974. Str. 1069—1180.

⁸ *Della retorica dieci dialoghi*, II, 8b (rimskim brojem označavam redni broj dijaloga a arapskim stranu talijanskog originala. Citiram na hrvatskom prema prijevodu A. Marasa).

dobro govorenje o svemu, a onda i pisanje, na rang apsolutnog obrazovnog ideala.⁹

Koji je bio posljednji smisao apsolutiziranja tog ideala u Grčkoj i poslije, analogno, u renesansno doba, jedva da danas možemo do kraja shvatiti. Jakob Burchardt je naznačio samo razlog našeg današnjeg otežanog razumijevanja nekadašnjeg izvornog zanosa za retorički fenomen, kada se zapitao: »Nije li antika precijenila obrazovanje govorenja i pisanja? Ne bi li bila bolje učinila da ispunja glave dječaka i mladića korisnim realijama? Odgovor je da mi nismo uopće ovlašteni o tome donositi neku presudu, dokle god nas same prati posvuda, u govorenju i pisanju, bezobličje, dokle god od stotine naših obrazovanih ljudi možda jedan ima pojma o pravoj vještini izgradnje periodâ. Retorika sa svojim nuznaukama bijaše ljudima antike najneophodnija nadopuna njihova zakonski lijepa i slobodna života, njihovih umjetnosti, njihove poezije«. ¹⁰

Nešto analogno zbilo se i zbivalo u humanističko-renesansnom razdoblju kada je *oblik* postao principom svekolikog života a retoričko-literarni izraz najsvakodnevnija i najprisutnija njegova manifestacija. Elokvecija, elegancija i ljepota govorenja nisu bile neki njegov vanjski dodatak, suvišni ukras. Te osobine bile su supstancijska određenja govora, garancija njegove istinitosti. Nakon Petrarčina otkrića ideala klasične retorike — »Petrarca je probudio duhove govornika što ih pokopaše monarsi i barbari, sa svim drugim književnicima, našavši Ciceronove knjige«, konstatira Petrić porijeklo obnovljenog kulta retorike svojeg doba¹¹ — elegancija govorenja i pisanja učila se zdušnim oponašanjem velikih klasičnih govornika i prozaista. (O svojim mukotrpnim govorničkim vježbama govori Petrić na nekoliko mjesta.)

Sâmo učenje praktičnog umijeća dobrog govorenja i pisanja nije međutim još specifičnost renesansno-humanističke retoričke kulture što je kao njen snažan izdanak mladim humanistima Petrić počinje iznutra kritički ispitivati. I u srednjovjekovnoj Italiji je postojala profesija učitelja, koji su se zvali *dictatores* a sastavljali su priručnike i prema njima učili učenike lijepo govoriti i lijepo pisati. Sami su pak *dictatores* prakticirali isključivo praktično umijeće sastavljanja dokumenata, pisama, poslanica, i jav-

⁹ O umjetničkoj, filozofijskoj i pedagojskoj relevantnosti sofističke retorike vidi H. Gomperz, *Sophistik und Rhetorik. Das Bildungsideal des EY ΔΕΙΓΕΙΝ in seinem Verhältnis zur Philosophie des V. Jahrhunderts.* Leipzig und Berlin 1912.

¹⁰ *Die Zeit Constantins des Grossen.* Kröner Verl. 1852. str. 304. (Citirano prema Curtiusu, *Evropska književnost. I. Latinsko srednjovjekovlje.* Zagreb 1971. str. 68. Preveo S. Markuš.)

¹¹ *Della retorica,* VII 42b.

nih govora. Renesansni humanisti su profesionalni nasljednici tih srednjovjekovnih talijanskih dictatores, kako konstatira Kristeller. Ali on upućuje i na bitnu razliku među njima kada kaže: »Ipak srednjovjekovni dictatores nisu bili istraživači klasike i nisu se služili klasičnim uzorima za svoje sastavke. Nov doprinos humanista je bio u tome što su dodali čvrsto uvjerenje da je za dobro govorenje i dobro pisanje nužno studirati i oponašati klasike. Stoga možemo razumjeti zašto su se klasične studije rijetko, ako se uopće ikada i jesu, razdvajale od literarne i praktične svrhe retoričara da dobro piše i dobro govori.«¹²

Upravo iz tog, kako već za grčku sofističku i kasnije rimsku govorničku praksu tako i za renesansnu retoričku kulturu specifičnog spajanja i stapanja retorike kao praktične vještine i retorike kao teorijske refleksije o retoričkom fenomenu, nastala je i Petrićeva rasprava o retoricu u nizu sličnih renesansnih traktata što su se javljali tijekom 15. i 16. stoljeća, dakle prije i poslije Petrićevih *Deset dijaloga o retoricu*.¹³

Uza svu raznolikost motiva prva zajednička karakteristika humanističko renesansnih retoričara jest kult klasične retorike.¹⁴ Taj kult, iza kojeg se krije klasicistička ideja o nadvremenskom i natpovijesnom idealu ljepote, Petrić kritizira suprotstavljanjem ideje o usavršavanju u vremenu, što je ilustrira upravo genezom i razvojem same retorike od njezina začetnika Tisije preko Aristotela, Cicerona, Kvintilijana pa do suvremenika Delminija.¹⁵

Druga zajednička tendencija humanističkih retoričara jest da od retorike nastoje učiniti umijeće nad umijećima, a u znanstvenom pogledu, univerzalnom humanističkom disciplinom. Ona bi kao svojevrsna retorička dijalektika, budući da je ljudskom nesigurnom i vjerojatnom a nipošto apsolutnom znanju primjerenija, trebala nadomjestiti staru logiku, metafiziku i filozofiju u cjelini.¹⁶ Na taj način se funkcija retorike, orijentirane

¹² Cit. djelo, str. 13.

¹³ Kao najtipičnije humanističko-renesansne rasprave o retoricu neka budu ovdje spomenute: B. Tomitano, *I precetti della rhetorica secondo l'artificio d'Aristotile e Cicerone ...* (1546); G. Trapezunti, *Rhetoricorum libri quinque* (1547); R. Agricola, *De inventione dialectica ...* (1558); M. Bartolomeo Cavalcanti, *La Retorica* (1574).

¹⁴ Kritizirajući taj kult starine u svojih suvremenika, Petrić se služi slikom »vreće« za vrijeme i starinu u koju teoretičari retorike zatvaraju sve koji žele o njoj raspravljati i tako zatvaraju svaku mogućnost da se teorija o retoricu usavrši (*Vreća vremena i starine: čim čovjeka strpate unutra, ne biste htjeli da on ikada više pokuša iz nje izaći*. IX 49b).

¹⁵ *Della retorica*, IX 50a.

¹⁶ Polizianov tekst o univerzalnoj funkciji retorike kao reprezentativan za renesansno shvaćanje zadaće retorike donosi E. Garin u antologiji *Testi umanistici su la retorica* (u Archivio di filosofia 1953. str. 16).

bitno na ovozemaljske, ljudske stvari, apsolutizira i u antitezi prema skolastičkoj filozofiji, orijentiranoj onostrano, metafizički, uzdiže na rang obrazovnog ideala. Analogno načinu na koji su to nekoć sofisti pokušavali izvesti izazvavši snažnu Platonovu reakciju.¹⁷ Petrićeva kritika tog svojevrstnog humanističko-renešansnog panretorizma nadahnjuje se upravo sokratističko-platonističkim osporavanjem retorike kao umijeća i kao filozofijsko znanstvene discipline.

Što predstavlja Petrićeva rasprava o retorici? Svakako ne udžbenik prema kojem bi on kao školovani retoričar mogao u školi ili privatno učiti zainteresirane govorničkoj vještini. Da bi neko djelo o retorici to moglo biti, moralo je imati kao obavezni dodatak antologiju najboljih govora klasika i njihovu pedagošku obradu u kojoj bi se oni prikazali kao savršeni uzorj i modeli koje treba oponašati. To se pak od Petrića najmanje moglo očekivati imamo li na umu njegovu radikalnu kritiku retoričarske pedagogije koja se temeljila na načelu oponašanja.¹⁸ Načelu oponašanja suprotstavlja ideju o povijesnoj otvorenosti u kojoj nastaju nove situacije, nameću se novi sadržaji ili, njegovim vlastitim riječima, »mnoge se stvari znaju danas, i znat će se u budućnosti, a nisu niti će biti slične onima što su ih u prošlosti rječiti ljudi rječito opisali... I budući da među njima nema sličnosti, ove se neće moći onima oponašati«.¹⁹

Petrićevi dijalozi nisu ni nekakav priručnik teorijskog, poetološkog karaktera u kojem bi se sistematski i kritički izlagala materija klasične retorike kako se ona tijekom duge tradicije oblikovala i sistematizirala u pet dijelova: u nauk o pronalaženju (*εὕρεσις*, *inventio*), nauk o raspoređivanju (*τάξις*, *dispositio*) nauk o izrazu (*λέξις*, *elocutio*), nauk o pamćenju (*μνήμη*, *memoria*), nauk o predavanju (*ὑπόκρισις*, *actio*), sa teorijom o tri vrste govora: sudačkom (*γένος δικανικόν*, *genus iudiciale*), savjetodav-

¹⁷ O Platonovoj antitezi sofisticko-retoričkom obrazovnom idealu vidi u standardnom djelu Wenera Jägera, *Paideia. Die Formung des griechischen Menschen*. (Dritter Band), Berlin 1959 (Dritte Auflage).

¹⁸ Kritika takve retoričarske pedagogije je prisutna gotovo u svim dijalogima, posebno pak u VIII i IX. Možda je O. Guerrini u svojoj još i danas vrijednoj raspravi *Di Francesco Patritio e della rarissima edizione della sua Nova Philosophia* (u *Il Propugnatore*, XII, I dio, 1879) imao pred očima upravo ta dva dijaloga kada je ustvrdio da je glavna Petrićeva teza u njegovoj *Retorici* da pisac i uopće umjetnik treba biti originalan, a tu tezu da je suprotstavio suvremenim retoričarima i poetičarima koji su naglašavali oponašanje, ma kako se ono imalo shvatiti. Croce je odbio takvu interpretaciju, mada ni ona nije bez osnove. V. Benedetto Croce, *Francesco Patritio e la critica della Retorica antica* (1903) u njegovu djelu *Problemi di Estetica e contributi alla Storia dell'estetica italiana*. Bari 1923 (drugo revidirano izdanje), str. 299.

¹⁹ *Della retorica*, IX 57a.

nom ili popularnije, političkom govoru (γένος τυμβουλευτικόν, *genus deliberativum*) i pohvalnom ili kićenom govoru (γένος επιδεικτικόν ili πανηγυρικόν, *genus demonstrativum*).

Ni sustavno izloženu tu ogromnu građu klasične retorike ne nalazimo dakle u Petrića. A kako da je nađemo u gnjevnog mladog humaniste koji, prkoseći struji svoga eminentno *retoričkog* vremena, nastoji, treba i to reći, svim raspoloživim sredstvima što ih je sofistička retorika s Gorgijom na čelu iznašla da razuvjeri i uvjeri u suprotno, iznutra razoriti retoriku kao umijeće i disciplinu. Točnije, njen »privid« umijeća i znanstvene discipline. S koliko ironije i sarkazma govori o *uvjerenju* svojih suvremenika da je govorništvo najljepše i najčudesnije umijeće, vidljivo je na početku 8. dijaloga kada ga sugovornik Pantaleone grdi za njegov bogohulni čin: »Upropastili ste najljepše i najčudesnije umijeće što bijaše na svijetu. PE. A ja to zaboga ne znam. Umijeće? A koje umijeće? PAN. Oh, kako to: koje umijeće? Govorničko umijeće. Ili se pretvarate? PE. Govorničko umijeće? O tome ništa ne znam. ... A ja vam se Bogom kunem da nikada nisam znao da to umijeće postoji, jer da sam znao nikada se ne bih usudio uništiti ga.«²⁰

Evo nas odmah kod osnovne Petrićeve teze koja prožima raspravu u cjelini i svaki od njenih deset dijaloga: Retorika što je slavnom tradicijom posvećena a od humanista ponovno otkrivena kao *božansko umijeće*, kojemu su dali savršen oblik Aristotel, Ciceron, Kvintilijan i drugi slavni retoričari sve do Delminija, nije utemeljena ni kao istinsko umijeće ni kao znanost, ni kao filozofija govorničkog umijeća. Namjeru da to pokaže i dokaže naznačio je autor u dodatku naslovu, u kojem se kaže da se u njegovim dijalozima »pripovijeda o govorničkom umijeću s obrazlaganjem koje je *oprečno mišljenju što su ga o nje-mu imali stari pisci*« (istaknuo F. Z.).

Croce je, kao jedan od rijetkih modernih filozofa umjetnosti koji je čitao Petrićeve dijaloge o retorici, i to kao jednu od onih knjiga koje su »manje poznate po svom sadržaju nego po naslovu i glasovitosti«, možda bio previše zaveden citiranim dodatkom kad je očekivao od Petrićeve rasprave novo i originalno utemeljenje retorike.²¹ Očito ga je zavelo i to što u posveti Nikoli Sfondrato, kraljevskom senatoru i biskupu, Petrić izričito kaže da izlaže »o retorici starih« ali i »načelo svoje retorike«. Kakvu je »svoju« retoriku mogao zasnovati Petrić kada je usvojivši već s Platonovom filozofijom i radikalnu kritiku retorike, sav bio raspoložen *antiretorički*? Po vlastitom priznanju, rječitost mu ide

²⁰ Isto, VIII 44a.

²¹ Croce, cit. djelo u bilješci 18.

na živce jer prikriva neznanje. A osim toga, kada se, kako to Petrić čini, polazi od Platonove filozofije jezika u kojoj je riječ, taj osnovni nosilac retoričkog fenomena, i prema Petrićevu priznanju, samo u funkciji diskurzivnog mišljenja a u intuitivnom zrenju ideja, što je bit filozofije i filozofijskog života, nema mjesta, onda je vrlo teško izgraditi jednu sustavnu retoriku čiji predmet bi bio »dobro govoriti o svim stvarima prema filozofiji«, kako bi glasilo Petrićevo određenje retorike.

Valja stoga čitati i vrednovati ovo mladenačko Petrićevo djelo, ne kao neko novo i originalno utemeljenje retorike,²² već prvenstveno, gotovo bih rekao isključivo, s one njegove bolje strane: kao radikalnu kritiku klasične retorike. Priznaje to i Croce, mada je nezadovoljan samo s negativnom Petrićevom kritikom, kada kaže: »Petrić zna pokrenuti sumnju, uočiti nekoherentnosti, pobijati doktrine; ali ne zna graditi.«²³

Kako izvodi Petrić tu svoju kritiku? Valja reći odmah na početku: na paradoksalan način. Da bi srušio temelje retorike, služi se moćnim njezinim oružjem, tj. upravo onom metodom koju je izgradila sofistička retorika.

Da bi u svojih sugovornika, koji su poštovaoci retorike, pobudio sumnju u njezinu utemeljenost, Petrić razotkriva nekoherentnost teorije retorike u najpriznatijih autoriteta. Po pokušanom modelu retora sofista da se svjedoci u nekoj stvari diskvalificiraju i diskreditiraju, on autore klasičnih retorikâ dovodi do protuslovlja sa samima sobom, a zatim jednoga s drugim. Na taj način Aristotela, Cicerona, Kvintilijana, kao priznate vrhovne učitelje retorike u renesansi, diskreditira po formuli po kojoj na jednom mjestu raskrinkava i dva slavna rimska retora i retoričara, Antonija i Krasa: »Zbog (ovih) protuslovlja tih dvaju ljudi prema samima sebi i jednoga prema drugome, te zbog prijevare što nam je oni u dušu poslaše, nećemo moći po istini reći, što je od onoga što su rekli istinito.«²⁴

²² Nije bez osnove ni teza da Petrić pledira za jednu strogo znanstvenu retoriku izvedenu *more geometrico*, utemeljenu na teologiji jezika. Takvu tezu sugerira Stephan Otto u već citiranoj raspravi (str. 138). — No svih deset dijaloga ne može se strogo »izvesti« iz takve jednostavne interpretacijske sheme. Između ostalog i zato, što je taj dijalog pisan *retoričkim*, literarnim, a ne znanstveno-aksiomatskim stilom. S pravom je upozorila na opasnost shematiziranja u tumačenju ovog djela Lidia Menapace Brisca kada u svojoj raspravi *La retorica di Francesco Patrizio o del platonico antiaristotelismo* kaže: *Benchè sia necessario non sopravvalutare gli schemi, proprio qui, in un'opera di cui valore è tutto dei particolari.* (U: *Aevum* 26/1952, str. 434—461. Citirano mjesto na str. 436)

²³ Croce, cit. dj. str. 309—310.

²⁴ *Della retorica*, II 13a.

S naročitom upornošću iznalazi kontradikcije u spomenutih autoriteta u vezi s »predmetom govora«, čemu je posvetio čak tri dijaloga (II do IV). Pod tom temom ispituje teoriju o tri roda govornništva (sudačkom, savjetodavnom — ili političkom — i pohvalnom), odnosno želi istražiti jesu li klasični teoretičari jednoznačno odredili predmet o kojem »pravi govornik« govori. U pozadini je problem starih retoričara i uopće starih poetologa: može li se *materijom* ili, jezikom klasične filozofije rečeno, *materijalnim uzrokom* individuirati svaku umjetnost, dosljedno i govorničku, i tako utemeljiti njezinu autonomnost?

Dva osnovna i ujedno suprotna stava nalazi Petrić u gotovo svih starih retoričara počevši od Aristotela. On naime prvi jednom kaže da su predmet retorike »sve stvari«, a drugi puta samo »korisne i štetne« po političku zajednicu (politički govori), »pravedno« i »nepravedno« (sudački govori), »vrlina« i ono što je njoj suprotno (pohvalni govori). Ako su »sve stvari«, onda nema specifične razlike između retorike i dijalektike, kojima je zajednički posao uvjeravanje o dvojbennim stvarima dokazivanjem i pobijanjem. Prema Aristotelu, izvodi dalje Petrić, i dijalektičari i retoričari služe se u dokazivanju i pobijanju istom vrsti silogizma koja se odnosi na sve stvari, odnosno, Aristotelovim riječima, »na opća mjesta koja su zajednička i pravednim i prirodnim i građanskim i mnogim drugim različitim stvarima«. ²⁵ Ako je pak pravi predmet retorike samo ono što je korisno, odnosno štetno za zajednicu, onda retorika nema u *svom materijalnom uzroku* svoju autonomnost nego je privjesak politici, odnosno etici ako se radi o sudačkom rodu govornništva kojemu je predmet pravedno i nepravedno.

U petom dijalogu pak dokazuje neautonomnost retorike s obzirom na literarna sredstva ili »ukrase« što ih govornici upotrebljavaju. Ta sredstva naime nisu izmislili sami, nego pjesnici čije je umijeće starije od retoričkog umijeća. Prema tome se, zaključuje Petrić, autonomnost govorničkog umijeća ne može zasnivati ni na umjetničkim sredstvima kojima se ono služi jer ih nije samo stvorilo nego već stvorena od pjesništva samo posudilo i usvojilo. ²⁶

Isto se može reći o ranije spomenutim dijelovima govora, što ih Petrić tematizira u šestom dijalogu. Oni također nisu iznashašće retorâ, nego pjesnikâ čije su tekstove retoričari studirali i izvlačili pravila invencije, kompozicije itd. Osim toga, napominje Petrić, dijelovi govora što ih je retorika kodificirala zajednički su svim piscima (i filozofima i historičarima i pripo-

²⁵ Isto, II 14a. Petrić citira i interpretira Aristotelovu *Retoriku* (1358^a 10).

²⁶ Isto, V 32a — 32b.

vjedačima) pa nije istina da su oni »svojstveni govorniku, kako su se svi njegovi učitelji trudili da nas uvjere«. ²⁷

Valja reći da na kraju šestog dijaloga Petrić zastupa opće prihvatljivo retoričko-poetološko, u biti aristotelovsko rješenje, kada kaže da je govorniku kao govorniku »svojstven samo način, a ne i dijelovi«. On to proširuje pa kaže da se to »može jednako reći za oblike i ciljeve govorenja, da govorniku pripada samo način kako ih upotrebljava«. Na tom istom mjestu razrješava i ranije spomenuto pitanje predmeta govorničke umjetnosti, kada kaže: »I tako vjerujem da se također može reći da je predmet, što ga govornik uzima, zajednički mnogima. ... Jer ljudska su djela predmet građanskog filozofa, i historičara, i pjesnika, i možda koga drugoga. ... Ali način upotrebe, u svakoj je različit, bit će svojstven svakome (od njih). ... Jer način kojim to čini pjesnik jest pjesnički. ... Kojim to čini povjesničar, svojstven je njemu; a način kojim to čini govornik, upravo je govornički. Tako je zastalno, i nipošto drukčije«. ²⁸

U čemu bi se međutim prema Petriću sastojao taj specifični *retorički način*, trebala bi odgovoriti »savršena retorika«, što je tematizira u devetom dijalogu. No iako su njezini obrisi nejasni, izvođenja škrta, kako je to, spomenuli smo ranije, već kritički primijetio Croce, ipak se jasno nazire horizont u kojem bi se ona trebala izgrađivati.

Prema platoničko-aristotelovskoj općoj teoriji umijeća što je Petrić razvija u osmom dijalogu, retorika bi kao umijeće trebala biti savršeno znanje »svih uzroka« stvari o kojoj govornik ima govoriti, a kao filozofijsko znanstvena disciplina retorika bi morala znati »sve uzroke« govorničkog umijeća. ²⁹ Takva retorika bi se odlikovala dvostruko: kao umijeće ne bi se zasnivala na mnijenju i iskustvu (empiriji), nego na znanju stvari; a kao znanost ne bi se, poput klasične retorike, zaustavljala samo na kodifikaciji »pravila« izvučenih iz povijesno određenog, tj. antičkog, i prema tome ograničenog iskustva govorničke umjetnosti. Utemeljena tako na savršenom *znanju uzroka*, retorika se pokazuje u oba slučaja i kao potpuno umijeće i kao znanost: »Jer je u potpunom umijeću potrebna potpuna ulančanost uzroka tako da znanju savršenstvo bude znanost, a radu da to bude umijeće«. ³⁰

Prema kojem tipu i idealu znanstvenosti bi se imala izgrađiti njegova retorika, Petrić jasno kaže: »Onako kako se vidi da

²⁷ Isto, VI 37a.

²⁸ Isto, VI 37b.

²⁹ Isto, VIII 47a — 48b.

³⁰ Isto, IX 51a.

su (grane) matematike čiste znanosti...³¹ Mogućnost pak matematike kao jedine čiste znanosti Petrić tumači platonizirajući mitom o padu čiji sadržaj je u njegovoj, tj. Petrićevoj verziji očita kontaminacija grčke mitologije i kršćanskog vjerovanja. Nakon katastrofe što je u povijesti svijeta nastupila »zbog grijeha našeg presmionog oca«, Petrić izvodi mitskom pričom genezu ljudske spoznajne (ne)moći, čovjek »lišen posvema znanja nutrine stvari... ostade siguran samo što se tiče broja i mjera i težine i razmjera što mu ih je u stvaranju i prije Prometejeve krađe dopustio Jupiter«.³²

Tumačeći genezu neznanja, Petrić, međutim, mitom o padu ujedno upućuje na sudbinu govora neraskidivo vezanog uz znanje. Izgubivši padom jasan uvid u unutrašnjost i počela stvari, čovjek ih je počeo nazivati imenima neprimjerenim njihovoj biti, stvarajući tako metaforu, taj samom govoru imanentni temelj i uzrok pjesničkog i retoričkog fenomena. Odatle je jasno zašto je retori tako često i rado eksploatiraju. Oni su naime metaforu, taj indeks iskonskog loma unutrašnje izvorne srašćenosti govora i znanja, logosa i episteme, transformirali u moćno sredstvo da prikriju pred neukim pukom svoje vlastito neznanje o stvarima o kojima im govore.

Time dolazimo i do drugog, ovaj puta sociopolitičkog, u mitu jednako tako sadržanog uzroka koji je neposredno doveo do retoričke situacije. S pojavom neznanja nastupila je naime i opća pometnja u ljudskoj zajednici. U njoj je počelo svakovrsno diferenciranje i raslojavanje, pa je tako nastupila i pojava jakih, lukavih i smjelih koji su tiranizirali slabe, neuke i plašljive. Da bi se obranili od onih prvih, ovi posljednji, okupivši se oko svog tribuna, izmisliliše mir, pravdu i zakone. To je bio prema Petriću povijesni rođendan govornika i govorništva uopće. Preko mudraca iz Etiopije koji, odmah u prvom dijalogu, pripovijeda mit o padu, Petrić svoju sociogenezu retorike formulira ovako: »I tada, kad se strašljivci stisnuše zajedno da nađu obrane protiv moćnijih, rodi se kazivač savjeta. A kad ga zovnuše da presudi, rodi se kazivač sudova«.³³ Aluzija na genezu političkih i sudačkih govora, ta dva najstarija roda u govorništvu, očita je.

Analitičari i egzegeti ovih dijaloških rasprava o retorici rado ističu modernost Petrićeva sociopolitičkog pristupa retoričkom fenomenu.³⁴ Taj je pristup očit, vidjeli smo, u rekon-

³¹ Isto, IX 51a.

³² Isto, IX 52a.

³³ Isto, I 8a.

³⁴ Usp. P. M. Arcari, *Il pensiero politico di F. Patrizi da Cherso*, Rim 1935; E. Garin, cit. djelo, naročito prvi dio I. *Retorica e politica*, str. 13—15. te Lidia Menapace Brisca, cit. djelo.

strukciji izvorne retoričke situacije, ali i u njegovoj sociogenezi antiknog govorništva i klasične retorike, što je zacrtava u sedmom dijalogu.³⁵ No on je vidljiv i u kritici pokušaja humanističko-renesansnih retoričara, od Petrarce do njegovih dana da ožive klasičnu retoriku bez adekvatne socio-političke republikansko-demokratske pozadine.³⁶

Manje je istican njegov antiretorički stav, prisutan eksplicitno ili implicitno u svim njegovim razmišljanjima o odnosu retorike i politike. Izgubivši mjesto u sudnici gdje su ih zamijenili učeni pravnici koji optužuju, brane i sude, ne više po nekom mutnom u narodu skrivenom osjećaju pravde nego po pisanim zakonima, govornicima je ostalo još samo da kao pučki, politički, socijalni tribuni govore o budućnosti naroda i države. A kako je to, prema Petriću, s obzirom na znanje, najnesigurnije područje, govornici će ovu preostalu funkciju vršiti »s najvećim neznanjem. (...) Jer ljudi imaju najviše neznanja o budućnosti. ... A ponajvećma govornici koji, po svjedočanstvu Cicerona i Gorgije, jesu i moraju biti neznalice u onome što govore«.³⁷

Aristotel je definirao retoriku kao umijeće uvjeravanja u situaciji kada nema pouzdana i sigurna znanja.³⁸ Posvema sigurna znanja ima samo u stvarima koje nisu čovjekovo djelo i koja su predmet teorijskih znanosti, kao što su metafizika, fizika i matematika. Područje ljudskih djela i djelovanja što ih kao predmet imaju ekonomija, etika i politika, dakle discipline praktične filozofije, ili područje činjenja (razna umijeća i umjetnosti) što su predmet poetikâ, nema apsolutno sigurnog, nego približnog, odnosno vjerojatnog znanja. Međutim, ta su područja važna i za

³⁵ *Della retorica*, VII 38a i 42 b. Na istu aristotelovsku tradiciju kao i Petrić pozivaju se i moderni teoretičari pri rekonstrukciji sociogeneze retorike. Usp. na pr. Anna Ludovico, *Retorica e scienze del linguaggio. Per una funzionale ridefinizione dei termini*. U: *Retorica e scienze del linguaggio*. Bulzoni, Roma 1979. Str. 11—24.)

³⁶ Isto, VII 42b—43a. Karakterističan je u tom smislu ovaj dio razgovora između sugovornika Maresia i Petrića: *MA. Vi ste, Petriću, razumjeli te govorničke stvari drugim, vrlo različitim putem nego što je put svih drugih ljudi koji proučavaju elokvenciju; njih danas ima bezbroj, a unatoč tome nema nijednoga koji je savršen govornik. PE. I ne nadajte mu se, zbog toga razloga, dok se svijet vrti u ovom krugu. Jer premda je Petrarca probudio duhove govornika što ih pokopaše monarsi i barbari, sa svim drugim književnicima, našavši Ciceronove knjige, i (premda) mnogi drugi poslije njega pokušase taj pothvat da dosegnu njihov duh i život, ipak ih nisu mogli pokrenuti iz grobova u koje su ih položili monarsi i oko kojih ih oni još prisiljavaju da blude u obliku nečistih duhova. I neće se toga osloboditi sve dok ne dođe narodna vlast da razveže spone zakonâ što ih tu drže svezane.*

³⁷ Isto, VII 41a.

³⁸ *Aristotelis ars rhetorica*. (W. D. Ross), Oxford University Press, 1975. Definicija retorike dana je odmah na početku: 1355b 25—26.

filozofa, mudraca, te i o njima mora izgraditi filozofijske znanosti. Stoga je i retorika ušla u Aristotelov sistem filozofijskih znanosti.

Platon je odbio retoriku ne samo zato što su je sofisti koristili u nemoralne svrhe jer su obmanjujući svojim retoričko-sofističkim trikovima neukom puku prodavali za novac samo *mnijenje* a ne pravo *znanje*. Retorika, ni kao umjetnost uvjeravanja u ono *vjerovatno* a niti kao znanost o toj i takvoj umjetnosti, nije mogla ući u Platonovu filozofiju iz razloga koji su imanentni njegovoj vlastitoj filozofiji, izgrađenoj na ontologičkom principu u sebi neproturječne i jedne istine: istine vječnih i nepromjenljivih ideja. Samo onaj koji zna ideje zna i njima pripadajuće stvari po njihovoj biti a ne po mnijenju, pričinu, vjerovanju neukog puka od kojeg žive i zbog kojeg postoje retori i retorika.³⁹

Petrićevu kritiku klasične retorike a time i kritiku retoričko-literarne osnove humanističko-renesansnog duhovnog i intelektualnog svijeta, iznutra pokreće ovaj platonički antiretorički duh. No taj isti duh navodi i usmjeruje Petrića prema onoj filozofijsko-znanstvenoj tendenciji što je očitavamo i u drugih renesansnih mislilaca, kao što su Ficino, Leonardo da Vinci, Pico de la Mirandola, Paracelsus, Melanchton, Cardanus, Telesio, Bruno i ostali koji stvaraju onu duhovnu i intelektualnu atmosferu iz koje se rađa Kopernik, Galilej i Descartes. Ovi su samo jasno formulirali principe novog već prisutnog filozofijsko-znanstvenog duha, što je u temelju ovoga našega svijeta koji još traje, ili, po nekima, samo još dotrajava.

I da zaključimo. *Deset dijaloga o retorici* jedan je od prvostupnjenih dokumenata koji nam otkrivaju na koje se sve načine rađao i probijao duh novovjekovne znanosti i filozofije. Kao i ostali Petrićevi mladenački radovi, i ova nam dijaloška rasprava o retorici svjedoči o osebnom razvoju svoga autora, koji se kao autentični izdanak humanističke retoričko-filozofijske kulture (samo)kritičkim razračunavanjem s tradicijom iz koje je ponikao probijao prema novom filozofijsko-znanstvenom duhu. Specifičnost pak ovog dijaloškog traktata jest u tome što baš on naznačuje cezuru u sklopu sveukupnih Petrićevih djela: kao posljednje u nizu mladenačkih djela svjedoči o završenom procesu intelektualnog *obraćenja*, nakon kojeg slijedi znakovita, očito krizom obilježena, gotovo desetogodišnja šutnja filozofa s Cresa. Za to vrijeme, međutim, u odisejskom lutanju Petrić saz-

³⁹ O filozofijskom utemeljenju retorike kod Platona i Aristotela vidi George Herbert Wikramanayake *Das Verhältnis von Philosophie und Rhetorik bei Platon und Aristoteles* (Dissertation). Göttingen 1965, 319. str.

rijeva u pravog i tipičnog renesansnog mislioca koji će kasnije napisati, među ostalim, i dva kapitalna djela renesansne filozofije: *Discussiones peripateticae* (1581) i *Nova de universis philosophia* (1591).

Summary

PETRICH'S CRITICISM OF (CLASSICAL) RHETORIC

The aim of this study is the analysis of Petrich's treatise in dialogue form »Della retorica dieci dialoghi« (1526) as a radical criticism of classical rhetoric and as an attempt by the humanists with Petrarca as a leader, to create a *humanistic* culture through the revival of classical rhetoric. Classical rhetoric as an art is based on reflection and on the experience in connection with the subject about which a speaker has to speak, and not on his knowledge of »all the causes« linked with it. As a philosophical discipline classical rhetoric did not go beyond the codification of the »rules« summarised from its historically limited, that is, classical experience of rhetoric art, consequently, it could not be based on the perfect »knowledge of all the causes« of rhetoric art. Based on the perfect »knowledge of causes« true rhetoric according to Petrich, would be at one and the same time »perfect art« and »perfect science«.

The second chapter of this study reconstructs Petrich's theory of the genesis of the rhetorical phenomenon itself, which arose when man lost his clear insight into the essence of the inception of things in the great »fall«. Consequently, he started to call them by names out of all proportion to their essence. That was the creation of metaphor, the immanent basis of speech itself and the reason for poetic and rhetorical phenomena. Rhetors took their advantage of this metaphor, which was born out of the ancient split in the inward unity of speech and knowledge, logos and episteme, as a powerful tool to disguise their ignorance about the matters they discussed for money in front of the ignorant folk. Next comes Petrich's critical socio-genetic and socio-political approach to the rhetorical phenomenon both in his reconstruction of the basic rhetorical situation and the socio-genesis of ancient rhetoric, and in his criticism of the humanistic, renaissance rhetors who tried to revive classical rhetoric without an adequate socio-political, republican-democratic background. In connection with the chapter just mentioned the further aim of this study is to point out Petrich's antirhetoric attitude in his reflections on the relation between rhetoric and politics.

Petrich's criticism of classical rhetoric, and with it his criticism of the rhetorical-literary foundation of the humanistic renaissance spiritual and intellectual world itself, is motivated by the Platonic anti-rhetorical spirit. But this very spirit led and directed Petrich towards the same philosophical-scientific tendency so evident in the

works of other renaissance thinkers such as Ficino, Leonardo da Vinci, Pico de la Mirandola, Paracelsus, Melanchton, Cardanus, Telesio, Bruno and others, who created the spiritual and intellectual atmosphere out of which Copernicus, Galileus and Decartes were born. The latter only formulated more clearly the principles of a new, already existing philosophical-scientific spirit.

Ten dialogues on Rhetoric is one of the most outstanding documents which threw light on all the possible ways in which the spirit of modern science and philosophy arose and was propagated. Like other of Petrich's early works this treatise on rhetoric in dialogue form bears witness to the distinctive development of its author, who as an authentic son of humanistic rhetorical-philosophical culture self-critically got even with the tradition from which he emerged and fought his way towards the modern philosophical-scientific spirit. What is unique about the treatise in dialogue form is that it marks the ceasure in the Petrich's works as a whole; as the last work in the series of his early works it testifies to a completed process of intelectual »conversion«, followed by a characteristic, evident crisis marked by a nearly ten-year silence by the philosopher from the island of Cres. But through this period, however, in his Odysseian wanderings he matured into a genuine and typical renaissance thinker who was later to write, among other things, his two capital works of renaissance philosophy: *Discussiones peripateticae* in 1581 and *Nova de universis philosophia* in 1591.